

УДК 172.16

САРАКУН Лариса, к. філос. н., доцент кафедри філософії Національного університету харчових технологій

КОСМОПОЛІТИЗМ СЬОГОДНІ : СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Здійснено спробу концептуалізації феномена космополітизму як альтернативної парадигми осмислення сучасного світоустрою і світосприйняття. Розкрито сутність та зміст поняття "космополітизм", основні віхи історії його розвитку: від зародження до сьогодення. Виокремлено напрямки, рівні й сфери прояву космополітичної ідеології. Висвітлено роль і місце космополітичної демократії у транснаціональному просторі, що формується під впливом глобалізації, розкрито основу ідеї нового космополітизму та зроблено висновки про її подальший розвиток.

Ключові слова: космополітизм, глобалізація, космополітична демократія, світоустрій, транснаціональний простір, новий космополітизм.

Саракун Л. Космополитизм сегодня: попытка концептуализации. Предпринята попытка концептуализации феномена космополитизма как альтернативной парадигмы осмысления современного мироустройства и мировосприятия. Раскрыты сущность и содержание понятия "космополитизм", основные вехи истории его развития: от зарождения до наших дней. Выделены направления,

© Саракун Л., 2017

ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2017. № 2 ===== 63

уровни и сферы проявления космополитической идеологии. Освящены роль и место космополитической демократии в транснациональном пространстве, которая формируется под влиянием глобализации, раскрыта основа идеи нового космополитизма и сделаны выводы о ее дальнейшем развитии.

Ключевые слова: космополитизм, глобализация, космополитическая демократия, мироустройство, транснациональное пространство, новый космополитизм.

Постановка проблеми. Космополітизм і пов'язані з ним поняття (глобалізація, мультикультуралізм, громадянство, патріотизм, націоналізм, інтернаціоналізм) широко обговорюються в соціально-філософських, політичних та інших наукових дослідженнях. Різноманітність джерел, багатоманітність точок зору, які часто мають суперечливий характер щодо поняття космополітизму, є стимулом для обговорення того, що таке космополітизм і чому він може бути світоглядним принципом. Це породжує дискусії і вимагає неабияких зусиль дослідників щодо уточнення значення космополітизму. Підґрунтя для повернення до цієї проблематики створюють сучасні тенденції світової та регіональної політичної інтеграції, розвиток наднаціональних структур, утвердження концепції міжнародної правосуб'єктності особистості, зростання масштабів міграційних процесів, формування інформаційного суспільства та нових засобів комунікації, розповсюдження уніфікованих стандартів культури.

Аналіз останніх досліджень та публікацій з обраної теми вказує на те, що філософсько-методологічний розгляд феномена космополітизму проводиться здебільшого зарубіжними науковцями (К. Аппія, У. Бек, М. Папастепанову [1–6], М. Гібернау). У публікаціях вітчизняних філософів комплексних досліджень проблеми майже немає. Це питання порушується переважно як супутнє.

Метою статті є спроба концептуалізації феномена космополітизму як світоглядного принципу та ідеології, розкриття його природи й сутності відповідно до становлення та розвитку цього поняття.

Матеріали та методи. Базовим методом дослідження є компаративістика, також використовуються трансцендентальний, феноменологічний, діалектичний, історичний методи, системний і полісистемний підходи.

Результати дослідження. Космополітичний світогляд має тривалу історію формування та розвитку: від Античності до Нового часу та сьогодення. Поняття "космополітизм" походить від грецьк. *kosmopolites*, яке у свою чергу складається з *kosmos* (всесвіт) та *polites* (громадянин). Упродовж століть його зміст збагачувався як у політичному, так і культурному плані. Слідом за Епітетом Цицерон охоче цитував Сократа, який проголошував себе громадянином світу. Цей термін вперше використано кініками та стоїками. Зокрема, його приписують Діогену, який вважав, що не існує єдино правильних норм

поведінки, яка могла б бути досконалою. Космополітизм Діогена мав радикальний характер, оскільки передбачав відмову від культури, мистецтва, науки, держави, родини [7].

У стоїків (Зенон, Хрисип), філософія яких почала формуватися у період створення імперії Олександра Македонського і розквіту Римської імперії, космополітичні ідеї постають як елемент цілісної концепції, хоча античний космополітизм не містив принципів універсалізму, які чітко були помітні в християнській доктрині. Наскільки пов'язані християнський світогляд і космополітизм – питання складне. Космополітичний характер християнства виявився у перших священних текстах, починаючи з Послань апостолів. Відомі слова апостола Павла: "Немає переді мною ні еліна, ні іудея", – писав він у своєму Посланні до галіатів [8]. У св. Августина можна знайти висловлювання про те, що "Господь створив людину одну і єдину – але не для того, щоб лишити її спілкування, а щоб показати єдність серед множинності" [9]. У подальшому космополітичні погляди поступово втрачали релігійну складову і набували політичного (роздуми А. Данте про "загальний світ" у творі "Про монархію), а пізніше і гуманістичного (Еразм, Г. Гроцій) контексту. На початку XVIII ст. термін "космополітизм" став широковживаним. Його використовували у назвах своїх романів Ф. де Монброн у Франції та К. Віланд у Німеччині, а космополітами вважали себе Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Вольтер, Д. Дідро і Д. Юм. Важливим поштовхом для розповсюдження космополітичних ідей стала Велика Французька революція. Найбільш яскравими прихильниками цих ідей виступили Ж.-Б. де Валь-де-Грас, барон де Клоотс, який вперше закликав до скасування державної влади та створення "всесвітньої республіки вільних людей, пов'язаних тільки зобов'язаннями один перед одним" [10]. Він також став автором ідеї "народного суверенітету", яка передбачала, що єдиним носієм суверенітету є людство як єдине ціле, а Клоотс оголосив себе "оратором роду людського".

У Новий час космополітичні заклики (тією чи іншою мірою) асоціювалися з ідеєю загального світу та всесвітньої федерації держав, але не заперечуючи державність як таку, оскільки держава розглядалася як необхідний інструмент формування єдиного ринку і водночас як загроза ринковій свободі. За словами класика економічної науки А. Сміта, у торговця немає Вітчизни, він може оселитися у будь-якій країні. Батьківщина знаходиться там, де він примножує свій прибуток. Одним з найвідоміших прихильників космополітичного світогляду був І. Кант. У своїх працях "Ідея загальної історії у всесвітньогромадянському плані" та "До вічного миру" (яка була попередницею сучасних глобалістичних концепцій) він захищав космополітичну позицію. Історія, за твердженням І. Канта, рухається у бік досягнення "всесвітньогромадянського стану", у напрямку створення правового порядку у всесвітньому масштабі. Вічний мир, на його думку, – це

кардинальна задача, що стояла перед державами; ціль всесвітньо-історичного прогресу.

Ідеї всесвітності відображені й в праці О. Конта "Система позитивної політики". Він вважав суспільство органічною єдністю всього людства, поєднаного ідеєю всезагальної згоди. Воно постає як цілісна органічна система, в якій всі складові об'єднані сталим функціонуванням всезагального цілого. Автор називає людство єдиною істинно великою істотою. Організмну теорію соціуму О. Конта підтримали Г. Спенсер, Т. Парсонс та Г. Греєф, який індивідів і суспільство уподібнював клітинам людського тіла та всьому організму, між якими не існує абсолютного антагонізму. Вони пов'язані спільними відносинами, тотожними інтересами та співвідношенням, завдяки якому тільки їх союз і є організмом, який має функціонувати у своїй єдності [11, с. 169]. Подібні ототожнення знаходимо в працях К. Маркса та Ф. Енгельса, де зазначається, що протилежність людини та суспільства є лише уявною, оскільки одна з її сторін, так зване "всезагальне", постійно породжується іншою стороною, приватним інтересом, а не протистоїть йому як самостійна сила [12, с. 236]. Таким чином, ХІХ ст. продемонструвало як зростання національних і націоналістичних течій, так і розвиток космополітизму.

В епоху імперіалізму космополітичні ідеї відображали об'єктивну тенденцію капіталізму до інтернаціоналізації, що діє поряд з утворенням національних держав. Зокрема, у вченні К. Маркса класові відмінності стають вагомішими, ніж національні. Патріотизм має поступитися місцем пролетарському інтернаціоналізму. У ХХ ст. комуністичний проект передбачав стирання національних кордонів і відмінностей та подолання економічної нерівності, створення справжнього міжнародного співтовариства за побудови безкласового суспільства. Проте, на думку О. Логінова, Радянський Союз не став першою космополітичною державою в історії. Виходячи з історичної логіки, він продовжив традиції імперського суверенітету. При цьому космополітизм вважався небезпечною і неприпустимою ідеологією. "Космополітизм" оголошувався реакційним, антипатріотичним, буржуазним світоглядом, що лицемірно визнавав своєю батьківщиною весь світ і заперечував цінності національної культури. Новим ідеологічним гаслом стала ідея "соціалістичного космополітизму", який нічого спільного не мав з буржуазним космополітизмом і принципово відрізнявся від останнього. У Радянському Союзі в цей період поняття батьківщини звужувалося до поняття соціалістичної Вітчизни, а, з іншого боку, воно розширювалося за рахунок світової соціалістичної революції. Світовий соціалістичний порядок передбачалося створити за допомогою гегемонії Радянського Союзу, використовуючи різні засоби і способи.

Вбачається, що немає жодної філософської концепції, сутність якої була б перекручена в ХХ ст. так, як сутність космополітизму. Той

факт, – зазначає відомий німецький соціолог та філософ У. Бек, – що він виявився забутиим, зазнав чимало видозмін і принижень, перетворившись у лайливе слово, слід віднести на рахунок його мимовільної асоціації з Голокостом і сталінським ГУЛАГом. У колективній системі символів епохи нацизму "космополітизм" був синонімом смертного вироку. Всі жертви запланованого масового винищення зображувалися "космополітами". Не дивно, що і саме слово стало жертвою подібної долі. Нацисти говорили "єврей", маючи на увазі "космополіт"; сталіністи говорили "космополіт", маючи на увазі "єврей". Внаслідок цього і до сьогодні у багатьох країнах "космополітів" ставлять в один ряд з пройдисвітами, ворогами і паразитами, яких можна або навіть потрібно демонізувати, виганяти і знищувати [4, с. 3–4].

Інтерес до космополітизму породив три тенденції. По-перше, космополітизм трактується у негативному сенсі. По-друге, він, навпаки, інтерпретується у позитивному плані, але з прагматичної точки зору, як мобільність, відсутність коренів, відкритість щодо іншого способу життя і відрив від національної держави. Ця тенденція, як правило, асоціюється з космополітичними поглядами певного класу людей (професійно-управлінські групи, маргінали, вільні і безрідні люди певного соціального стану, що не стурбовані інтересами до нації-держави). Третя важлива тенденція також схвалює космополітизм, але вона відрізняється від попередньої додаванням до прагматичного космополітизму культурного, правового, політичного та етичного аспектів.

У працях сучасних західних дослідників (Д. Арчібугі, К. Аппія, З. Бауман, У. Бек, І. Валлерстайн, М. Гібернау, Е. Гідденс, М. Папастепану, Д. Хелд) феномен космополітизму розглядається в контексті побудови нової парадигми усвідомлення світоустрою і необхідного кроку людства до подальшого існування. Зокрема, К. Аппія досліджує трансформацію етичних цінностей в умовах космополітизму. У своїй праці "Космополітизм: Етика у Світі незнайомих" [3] він намагається з'ясувати межі між "своїми" і "чужими" та підстави такого поділу. Особливе значення має його ідея про те, що космополітизм не скасовує однаковості, а, навпаки, вітає її у душі лібералізму. Ліберальний космополітизм, – зазначає він, – можна представити таким чином: ми цінуємо різноманітність форм соціального і культурного життя людей; ми не хочемо, щоб всі стали частиною гомогенної глобальної культури; і ми знаємо, що це також є фактом існування локальних відмінностей (як всередині держав, так і між ними) [1; 2]. У цьому сенсі космополітизм аж ніяк не виступає проти держави або локальних спільнот. Навпаки, вони саме і дозволяють у ліберальному дусі гарантувати космополітичну різноманітність ідентичностей. На думку К. Аппія, космополітизм не тільки відчуття того, що все має значення – це різні способи буття людини.

Сучасна дослідниця М. Папастепанову вводить у науковий обіг поняття "культуралістський космополітизм", який нерозривно пов'язаний з глобалізацією, вказуючи при цьому на необхідність розуміти відмінності між глобалізацією, глобалізмом і космополітизмом, оскільки вони породжені різними причинами і відображують різні сфери суспільного життя (бо виникли в різні історичні епохи). Космополітизм – це культурне явище, що характеризує світогляд людини, тоді як глобалізація – тенденція суспільного розвитку, спрямована на становлення цілісного світу [6]. Нерозуміння відмінностей походить від помилкових ідентифікацій. Культуралістський космополітизм покликаний, з одного боку, служити мультикультуралізму, єдності в різноманітності, з іншого – допомогти сформулювати більш критичний підхід до сучасного культурного, економічного і політичного явища і переглянути місце і потенційну роль культури в контексті глобалізації.

Сучасне людство увійшло в процес формування єдиної планетарної цивілізації, в якій окремі країни можуть втратити статус автономних самодостатніх одиниць. На думку німецького дослідника У. Бека, формування такого "відкритого всепланетного суспільства" є безсумнівним фактом, який не потребує доказів [4]. З ним можна погодитися, але слід підкреслити, що чимало вчених у багатьох країнах світу, не зіштовхуючись з космополітичною реальністю (про яку пише У. Бек), можуть сумніватися в його теоретичних положеннях і висновках. Дискусія щодо космополітизму сьогодні знову є актуальною, оскільки соціальна реальність значно трансформувалась під впливом глобалізації. Відновлення такої дискусії стало можливим після того, як розвиток національних держав досягнув відчутної кризи. Основою для можливості існування космополітичного суспільства слугує глобальний міжнаціональний простір. Глобалізація нівелює цінності національних культур, сприяє виникненню монокультурного світу, більше того, руйнує базові основи національних культур, формує тип людини з космополітичним мисленням, що нігілістично ставиться до цінностей власної культури, тобто "громадянина світу", для якого національне не є атрибутом сакральності.

Глобальна космополітична культура перетворює людину з соціокультурної особистості в "людський фактор" розвитку технології. Людині нав'язується інша мета: по-перше, покращувати не себе, а умови свого існування; по-друге, стати на шлях задоволення своїх гедоністичних бажань. Згідно з таким підходом екзистенційні питання підмінюються поняттям "якість життя". При цьому гедонізм не закликає "стати духовнішою", "гуманнішою", а проголошує людину самодостатньою і вільною від будь-яких обмежень.

Культурний простір будь-якого суспільства не обов'язково збігається з кордонами держави. Як зазначає І. Костиря, він може бути ширший за них у разі успішної політики культурної експансії або

наявності великої кількості носіїв національної культури, що проживають за межами держави, але зберігають та розвивають її культуру. Також культурний простір може бути меншим за територію держави, коли державна культурно-інформаційна політика неспроможна охопити весь соціум і суспільно-регіональні групи, а громадяни стають активними діячами або пасивними споживачами культурного продукту інших держав [13, с. 114–115]. За доби утвердження інформаційного суспільства зростає важливість інтелектуальних досягнень у сфері культури. В суспільстві, де успіх забезпечують знання та інновації, глибоше усвідомлюється роль культури в поступальному розвитку соціуму.

Аналізуючи можливі сценарії світового розвитку, У. Бек розглядає перспективу "космополітичної демократії", яка "базується не тільки на досвіді самоосягнення громадянського суспільства, а й на транснаціональній значущості основних прав" [5, с. 163]. Роз'яснюючи ці постулати, він констатує, що "суть полягає в диференціації прав підданих різних держав, а отже, зрештою в гарантії права світового громадянства для всіх [5, с. 164.]. При цьому вказує на парадоксальність ситуації, яка складається за умов одночасної наявності прав національної держави і прав світового громадянства, що передбачає гарантію космополітичних правовідносин.

Останніми роками інші дослідники (М. Папастепану, Ю. Киршин) активно обговорюють ідею нового космополітизму, який зможе подолати недосконалості людства завдяки утвердженню космополітичної демократії [6; 14]. Концепція нового космополітизму передбачає формування соціокультурного простору із загальноприйнятими правилами, нормами, стереотипами комунікації, що пронизують усі культури, змінюючи характер діалогу між ними. Створюються способи взаємодії між культурами як необхідні засоби і умови міжкультурного спілкування. Класична епоха локальних культур з її завершеністю, стаціонарністю, наявністю культурних опозицій, просторовою віддаленістю, "імунітетом" до інших культур, що не допускає чужих елементів і впливів, з відносно замкненою семіотичною, мовною системою, жорсткою раціонально-теоретичною парадигмою з високим статусом і вірою в науку, трансформується в сучасній ситуації в глобальний соціокультурний простір. Космополітизм як світогляд й ідеологія передбачає впровадження демократичних цінностей у культуру, навчання, науку, право, медицину, релігійні організації.

При дослідженні будь-якого соціального явища у центрі уваги знаходиться взаємодія індивіда й суспільства. Такий підхід дозволяє прогнозувати напрям соціальних змін і розробляти довгострокові проекти [15, с. 23–32]. Інтенсивна зміна соціального й економічного життя ставить перед кожною людиною завдання безперервного та постійного професійного, соціального та особистісного зростання і розвитку. Тобто оволодіння новими практиками соціокультурного

простору. Темпи зміни цього простору вимагають від сучасної людини вміння синтезувати різноманітний досвід та інкорпорувати його у єдину систему. Екстраполюючи цю ідею на сучасний культурний простір, магістральні перспективи розвитку культури повинні дотримуватись позицій "міжкультурного полілогу", що неодмінно передбачає збереження та розвиток розмаїття культурних цінностей, норм, парадигм і форм діяльності, виходячи з діалогічної взаємодії різних культур. Ідеї культурного розмаїття, культурного плюралізму втілюються передусім у концепціях космополітизму.

Висновки. Космополітизм є давно очікуваною, проте, ще недостатньо чіткою та обґрунтованою відповіддю на сьогоденні виклики глобалізованого світу, зокрема, переходу в мережеве суспільство, яке нині ще не охоплює увесь світовий простір, але становить ядро світової соціальної структури і демонструє тенденцію до швидкого поширення. Можна погодитися з позицією У. Бека, який стверджував, що ми не знаємо як буде розвиватися далі людство: чи будуть набирати силу процеси інтеграції та взаємозалежності націй, або ж посиляться опір означеним процесам. Залежно від реалізації можливих сценаріїв і будуть складатися оцінки феномена космополітизму та його вплив на розвиток майбутньої цивілізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Appiah K. A. Cosmopolitan patriots. *Critical Inquiry*. 1997. Т. 23. № 3. С. 617–639.
2. Appiah K. A. "Cosmopolitan Patriots", in Cheah, P. and Robbins, B. (eds). *Cosmopolitics: Thinking and Feeling Beyond the Nation*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1998. P. 94.
3. Appiah K. A. *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. New York : Norton, 2007, Paperback. 224 p.
4. Бек У. Космополитическое мировоззрение. М. : Центр исследований постиндустриального общества, 2008. 336 с.
5. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. М., 2001. 237 с.
6. Papastephanou Marianna. Thinking differently about cosmopolitanism : theory, eccentricity, and the globalized world (*Interventions: education, philosophy & culture*). London, New York : Taylor & Francis, 2012. 167 p.
7. Heater Derek. *World Citizenship. Cosmopolitan Thinking and Its Opponents*. London, New York : Continuum, 2002. P. 26–27.
8. Ап. Павел. Послание к Галиатам, 3, 28.
9. Бл. Августин. О граде Божиим, XII, 21.
10. Иноземцев В. Провозвестник грядущего (вступ. ст.) (У. Бек Космополитическое мировоззрение). М. : Центр исследований постиндустриального общества, 2008.
11. Грееф Гильом де. Общественный прогресс и регресс. [соч.] Г. Греефа ; пер. с фр. Г. Паперна. СПб. : Изд. Ф. Павленкова; Типография Ю. Н. Эрлих, 1896. 339 с.

12. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1955. 2-е изд. Т. 3. 629 с.
13. Костиря І. О. Національний простір як феномен політичної антропології. Культура і мистецтво у сучасному світі. Наукові записки КНУКіМ. К., 2011. Вип. 12. С. 110–117.
14. Киришин Ю. Я. Концепция космополитизма. URL : <http://scicenter.online/politicheskaya-filosofiya/kratkaya-biografiya-130904.html>.
15. Ланин Н. И. Пути России: Социокультурные трансформации. М. : ИФ РАН, 2000. 194 с.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2017.

Sarakun L. Cosmopolitanism today: conceptualization attempt.

Background. *Cosmopolitanism is widely discussed in social, philosophical, political and other research. Variety of opinions often is controversial. It generates discussion and requires clarification of value of cosmopolitanism. Background creates problems for the return of current trends global and regional political integration, the development of supranational institutions, strengthening the concept of international legal personality, the increase in migration, the formation of information society and new means of communication, dissemination of uniform standards of culture.*

The aim of this work is an attempt of conceptualization of the phenomenon of cosmopolitanism as an ideological principle and ideology, opening its nature and essence through the prism of the formation and development of the concept.

Materials and methods. *Comparative method is the basic method of the research, transcendental, phenomenological, dialectical, historical methods, system and multisystem approach are also used.*

Results. *Modern humanity has entered the process of forming a single planetary civilization in which individual countries may lose the status of independent self-contained units. Social reality is significantly transformed under the influence of globalization, development of national states achieved tangible crisis and the debate on cosmopolitanism is becoming urgent now.*

The global inter-ethnic space serves as the basis for the possible existence of a cosmopolitan society. Globalization eliminates the values of national cultures, contributes to a one-cultural world and forms the human type of cosmopolitan thinking.

Analyzing possible scenarios of global development, U. Beck considers the term «cosmopolitan democracy». It is based on the experience of self-comprehension civil society and transnational importance of fundamental rights. The new cosmopolitanism can overcome the imperfections of humanity through establishment of cosmopolitan democracy. The concept involves the formation of new cosmopolitanism socio-cultural space with the generally accepted rules, norms, stereotypes communication. They permeate all cultures and change the nature of the dialogue between them.

Conclusion. *Cosmopolitanism is long overdue, but response to present challenges of a globalized world, the transition to the network society is still not clear and reasonable. We do not know how it will develop further humanity. Processes of integration and interdependence of nations will gain momentum. Resistance process definitions will be intensified. Depending on the implementation of possible scenarios assessment will consist of the phenomenon of cosmopolitanism and its impact on the future of civilization.*

Keywords: *cosmopolitanism, globalization, cosmopolitan democracy, world order, transnational space, new cosmopolitanism.*

REFERENCES

1. Appiah K. A. Cosmopolitan patriots. *Critical Inquiry*. 1997. Т. 23. № 3. С. 617–639.
2. Appiah K. A. "Cosmopolitan Patriots", in Cheah, P. and Robbins, B. (eds). *Cosmopolitics: Thinking and Feeling Beyond the Nation*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1998. P. 94.
3. Appiah K. A. *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. New York : Norton, 2007, Paperback. 224 p.
4. Bek U. *Kosmopoliticheskoe mirovozzrenie*. M. : Centr issledovaniy postindustrial'nogo obshhestva, 2008. 336 s.
5. Bek U. *Chto takoe globalizaciya? Oshibki globalizma – otvety na globalizaciju*. M., 2001. 237 s.
6. Papastephanou Marianna. *Thinking differently about cosmopolitanism : theory, eccentricity, and the globalized world (Interventions: education, philosophy & culture)*. London, New York : Taylor & Francis, 2012. 167 p.
7. Heater Derek. *World Citizenship. Cosmopolitan Thinking and Its Opponents*. London, New York : Continuum, 2002. P. 26–27.
8. Ap. Pavel. *Poslanie k Galiatam*, 3, 28.
9. Bl. Avgustin. *O grade Bozhiem*, XII, 21.
10. Inozemcev V. *Provozvestnik grjadushhogo (vstup. st.) (U. Bek Kosmopoliticheskoe mirovozzrenie)*. M. : Centr issledovaniy postindustrial'nogo obshhestva, 2008.
11. Greef Gil'om de. *Obshhestvennyj progress i regress. [soch.] G. Greefa ; per. s fr. G. Paperna*. SPb. : Izd. F. Pavlenkova; Tipografija Ju. N. Jerlih, 1896. 339 s.
12. Marks K., Jengel's F. *Sochinenija*. M. : Gos. izd-vo polit. l-ry, 1955. 2-e izd. T. 3. 629 s.
13. Kostyrja I. O. *Nacional'nyj prostir jak fenomen politychnoi' antropologii'. Kul'tura i mystectvo u suchasnomu sviti. Naukovi zapysky KNUKiM. K., 2011. Vyp. 12. S. 110–117.*
14. Kirshin Ju. Ja. *Koncepcija kosmopolitizma*. URL : <http://scicenter.online/politicheskaya-filosofiya/kratkaya-biografiya-130904.html>.
15. Lapin N. I. *Puti Rossii: Sociokul'turnye transformacii*. M. : IF RAN, 2000. 194 s.